

5. Михей, Н.Д. Субстантивация прилагательных и причастий в современном белорусском языке: автореф. ...дис. канд. филолог. наук: 10.02.01 / Н.Д. Михей; Бел. гос. ун. – Минск, 1974. – 19 с.
6. Паўленка, М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове / М.А. Паўленка. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1978. – 134 с.
7. Пераходзька, С.С. Асабовыя назоўнікі ад’ектыўнага тыпу скланення ў беларускай мове XIX стагоддзя / С.С. Пераходзька // Беларуская лінгвістыка. – 2001. – Вып. 50. – С. 78 – 82.

І.А. Гапоненка

БЕЛАРУСКАЯ АНАМАСТЫЧНАЯ СІТУАЦЫЯ XIX СТАГОДДЗЯ

У гісторыі беларускай “мовы, і ў прыватнасці яе анамастычнай сістэмы, XIX ст. – своеасаблівы этап. З аднаго боку, у гэты час ва ўмовах дзяржаўнасці рускай мовы афіцыйны запіс беларускіх уласных імёнаў праводзіўся выключна на рускай мове, у выніку чаго беларуская анамастыка непазбежна знаходзілася пад моцным асімілюючым і уніфікуючым рускім уплывам. З другога боку, у XIX ст. на старонках беларускамоўных выданняў упершыню пасля доўгага перапынку атрымалі магчымасць фіксацыі не паланізаваныя або русіфікаваныя онімныя формы, а самабытныя ўласныя імёны, утвораныя па спрадвечных беларускіх анамастычных законах. Фактычна побач з афіцыйным анамастыконам пачынаў фарміравацца неафіцыйны рэальны беларускі анамастыкон. Разгледзім, якія заканамернасці дзейнічалі ў гэтых дзвюх анамастычных сферах.

Анамастычная сітуацыя XIX ст. некалькі адрознівалася ў дачыненні да дзвюх асноўных груп онімаў: *тапонімаў* і *антрапонімаў*.

ТАПОНІМЫ. Як сведчаць даследчыкі старажытнай беларускай тапаніміі [2, с. 14-15], у XV – першай палове XVI ст. беларускія ўласныя геаграфічныя назвы ва ўсіх пісьмовых крыніцах афармляліся на старабеларускай мове. Пачынаючы ж з другой паловы XVI ст., разам з узмацненнем польскіх пазіцый на беларускіх землях, а пазней – аб’яднаннем Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у адно дзяржаўнае ўтварэнне, старабеларуская тапанімічная сістэма паступова насычаецца польскімі моўнымі рысамі. Асабліва актыўным гэты працэс становіцца ў канцы XVII ст. З XVIII ст. большасць юрыдычных дакументаў у Рэчы Паспалітай, куды ўваходзілі і беларускія тэрыторыі, вялася на польскай мове. Адпаведна беларускія тапонімы запісваліся па-польску, атрымліваючы польскую агаласоўку, напрыклад: *Słomianka, Dłuhi Las, Rzeki, Morze, Złota Góra, Wólka, Nowa Wieś, Zajaczkі, Borek, Żubry, Grygorowce, Grzybowce* і г. д.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ў XVIII ст. пачынаецца адаптацыя беларускіх тапонімаў ў сістэме рускай мовы. Да канца XIX ст. беларускія онімы ў афіцыйных рускамоўных крыніцах пераформіліся па рускіх пісьмовых канонах. Характэрна, што, нягледзячы на змену моўнага прыярытэту, польскія рысы тым не менш не зніклі з афіцыйных запісаў

беларускіх тапонімаў. Гэта было звязана з тым, што беларускія геаграфічныя назвы прыжыўляліся на рускую глебу своеасаблівым чынам – у асноўным яны механічна транслітараваліся рускай кірыліцай з польскіх карт і дакументаў, што спрыяла захаванню іх паланізаванага выгляду. У рускіх дакументальных запісах канца XIX ст. (гл. спіс выкарыстаных крыніц А.) рэгулярна фіксуюцца польскія непоўнагалосныя формы (*Дрогичинъ, Грудекъ (Гродекъ), Влодавка, Блоты*) і формы з адлюстраваннем спецыфічных польскіх гукаў, гукаспалучэнняў і вымаўленчых асаблівасцяў (*Хорунжишки, Свѣнскополье, Тересполье, Буйвидзы, Вильно, Минск, Жолудекъ* і пад.). Сустрэкаюцца і выпадкі адлюстравання польскіх лексічных (*Мѣшканцы, Старовесская волость*) і граматычных рыс (*Великая Чорна*). Нярэдка адзначаюцца і проста памылковыя напісанні беларускіх тапонімаў, што былі вынікам няправільнай транслітарацыі, якая ажыццяўлялася часцей за ўсё без уліку спецыфікі польскага вымаўлення і арфаграфіі, а таксама асаблівасцяў польскай лацінкі: *Ліозно* (пол. *Liozno*, бел. *Лёзна*), *Кржевино* (пол. *Krzewino*, бел. *Крэвіна*), аналагічна *Плюсы, Проваліоны, Піомонтъ-Озерцы, Піоромонтъ, Мядзіол, Івіе, Добржинець, Пржесломъ, Быстржыца*.

Цікава, што ў некаторых выпадках сэнс назвы быў відавочна зразумелым для рускіх дакументалістаў, тым не менш яна ўсё роўна палітарна перапісвалася з польскага ўзора. Напрыклад, у «*Матэрыялах для географіі і статистики Россіи*» па Віленскай губерніі пры тапонімах, аформленых у выразнай польскай агаласоўцы, падаюцца такія тлумачэнні іх этымалогіі: *Ржечки (при двухъ небольшихъ ручьяхъ); Крживичи (напоминаетъ название одного славянского поколѣнія)*.

Польскія рысы ў беларускім афіцыйным тапаніміконе канца XIX стагоддзя назіраюцца і на структурным узроўні, напрыклад, у назвах тыпу *Попорцѣ, Ньмонайцѣ, Рукойне, Геранойне*. У тагачасных рускіх дакументальных запісах па Віленскай і Гродзенскай губерніях рэгулярную фіксацыю атрымалі тапанімічныя варыянты з характэрным польскім тапафармантам *-шчызна* замест беларускага *-шчына*: *Марковицзна, Нарбутовичзна, Фальковицзна, Наборовичзна, Еголовичзна, Яковицзна, Анчеровичзна, Рачковицзна, Залеичзна, Шарковицзна* і г.д. Характэрна, што ў запісах населеных пунктаў па Магілёўскай губерніі, наадварот, паслядоўна ўжываецца фармант *-шчына*: *Рудковщина, Кулаковщина, Проваленищина, Волковщина, Будловщина, Відаць*, на блізкіх да Расіі бедных па ўрадлівасці землях гэтага рэгіёну польскія ўладанні засноўваліся рэдка і, адпаведна, польскі ўплыў на тапанімію быў не такім выразным, як на заходніх беларускіх тэрыторыях.

У прааналізаваных беларускамоўных выданнях XIX ст. (гл. спіс выкарыстаных выданняў Б.) склад тапонімаў не вельмі прадстаўнічы. Але матэрыял усё ж дазваляе зрабіць пэўныя назіранні і вывады. Так, відавочна, што геаграфічныя назвы ў беларускамоўных тэкстах аформлены не ў афіцыйнай, а ў нерэгламентаванай вусна-моўнай форме з больш ці менш

поўным адлюстраваннем беларускай фанетыка-граматычнай спецыфікі, прычым не толькі агульнамоўнай, але і дыялектнай: *пiрыдъ Мугулевоmъ, у Мугулъви, подъ Галовчинымъ* (Бясѣда стараго вольника зь новымі пра іхнае дзѣло); *и Łahojsku, Krasnapoja* (Wieczernice i oblākany), *и Smurgoni, и Wilniu, на Waŭkiety, z Biaraziny* (Dudka biełaruskaja Macieja Buraczka). Гэтая асаблівасць прасочваецца нават пры слоўнікавай фіксацыі тапонімаў у «Слоўніку» І.Насовіча: *Амциславъ, Анциславъ*. Характэрна, што ў народным неафіцыйным афармленні фіксуюцца і небеларускія тапанімічныя найменні: *Ердань* (*Ирдань*), *Нѣметчина* (*Нѣмеччина*), *Руцизна, Гдань* (Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы), *s Arszawy, Krakai, Piciarburch, Maskwa* (Pan Tadeusz), *toj и Meryku padaŭsia, s Patarburku* (Dudka biełaruskaja Macieja Buraczka).

Польскі ўплыў на структуру беларускіх тапонімаў пры іх неафіцыйных запісах можна прасачыць хіба што ў афармленні назвы *Mińsk, kala Mińska* (Wieczernice i oblākany).

У цэлым у XIX ст. афіцыйная форма беларускіх тапонімаў, якая складвалася на аснове раней паланізаваных пісьмовых узораў, заставалася ў значнай ступені паланізаванай, нягледзячы на тое, што тагачасны расійскі ўрад праводзіў жорсткую палітыку, накіраваную на пазбаўленне ад «пальшчызны» ва ўсіх сферах грамадска-культурнага жыцця на Беларусі. Дадатковыя рускамоўныя трансфармацыі, праведзеныя ў выніку ненавуковага асваення беларускай тапаніміі, увогуле істотна аддалілі беларускія ўласныя назвы ад зыходнага нацыянальнага ўзору.

Неафіцыйны ж тапаніміконам, заснаваны на народнай тапаніміі, фактычна не ўтрымліваў польскіх рыс. Ён складаўся з вусна-моўных формаў, якія не падлягалі абавязковай рэгламентацыі пад час польскага асваення беларускай тапаніміі, не перарабляліся спецыяльна на польскі ўзор, а таму ў вялікай ступені здолелі захаваць нацыянальна-спецыфічны выгляд.

АНТРАПОНІМЫ. Вядома, што ў працэсе фарміравання беларускага іменніка гістарычна адыгралі ролю дзве іменаслоўныя традыцыі – праваслаўная і каталіцкая. Гэтаму ў значнай ступені спрыяла знаходжанне Беларусі на руска-польскім этна-культурным і рэлігійным сумежжы. Аснову беларускага іменаслову, таксама як рускага і польскага, складалі імёны, што прынята называць хрысціянскімі, кананічнымі або календарнымі. Аднак, калі ў польскім іменаслове паслядоўна рэалізавалася каталіцкая іменаслоўная сістэма, а ў рускім – праваслаўная, то спецыфіка беларускага іменаслова заключалася ў тым, што ён ўяўляў сабой спалучэнне элементаў абедзвюх сістэм. З даследванняў па старажытнай антрапаніміі вынікае, што беларусы ў сваёй іменалагічнай практыцы здаўна выкарыстоўвалі імёны і каталіцкага, і праваслаўнага календара: *Исидор, Феодосий, Феодор, Парфений, Лаврентий, Иаков, Ермолай і Кароль, Каспер, Теодор, Якуб, Зыгмунт, Юстина, Ядвига*. Факт паралельнага ўжывання каталіцкіх і праваслаўных імёнаў фіксуецца многімі даследчыкамі: М.В. Бірыла (у гісторыка-юрыдычных дакументах XV – XVIII стст.) [1, с. 324], Г.К. Усціновіч (у антрапаніміконе Гродзеншчыны і Брэстчыны XIV–XVIII стст.) [4, с. 6],

Г.М. Мезенка (у інвентарных запісах па г. Віцебску XVII ст.) [3, с. 206], Л.Цітко (у дакументах з тэрыторыі Беласточчыны XVI ст.) [5, с. 103].

Акрамя адзначанай асаблівасці, у беларускім нацыянальным антрапаніміконе ўжо з XIV ст. назіраецца функцыянаванне побач з поўнымі імёнамі імёнаў у выглядзе гіпакарыстык і эмацыянальна-адзначных варыянтаў (*Міхал, Міхалка, Янук, Віцук, Ігнась*), а таксама іменалагічных формаў, апрацаваных на беларускай глебе ў фанетычных і марфалагічных адносінах (*Хрол, Апанас, Аўсей, Хведар, Якім*). Вялікі працэнт трансфармаваных у народна-размоўным духу форм у помніках XIV – XVIII стст. адзначае М.В. Бірыла [1, с. 324], Г.К. Усціновіч [4, с. 6-12], Л.Цітко [5, с. 103-104].

Каталіцкія імёны захаваліся ў беларускім іменаслове і ў перыяд Расійскай імперыі. У афіцыйных рускіх матэрыялах па статыстыцы і этнаграфіі беларускіх губерній канца XIX ст. (гл. спіс выкарыстаных крыніц А.) побач з праваслаўнымі імёнамі *Діомідъ, Ермилій, Ѳеодиль, Прокофій, Евфимія, Ѳекла* рэгулярна фіксуецца імёны з каталіцкага календара *Эдмундъ, Людвигъ, Каётанъ, Витольдъ, Владиславъ, Ядвига, Януш, Карлъ, Казимиръ*. У 3-й кнізе серыі «Опыт описанія Могилевской губерніі» пададзены алфавітны спіс земляўласнікаў па уездах, у якім спецыфічныя каталіцкія і праваслаўныя імёны дакладна размежаваныя паводле веравызнання сваіх носьбітаў. Праўда, нязменнымі ў гэтых спісах, як правіла, заставаліся толькі тыпова каталіцкія імёны, якія не мелі праваслаўных адпаведнікаў (*Габрыель, Казімер, Франц, Дамінік, Ромуальд*). Калі ж для каталіцкага імя можна было знайсці аналаг у праваслаўным календары, то яно запісвалася па-руску. Такім чынам, напрыклад, з'явіліся ў выданні «Опыт описанія Могилевской губерніі» каталікі *Василій* (ад каталіцкага *Базыль*), *Николай* (ад *Міколай*), *Иосифъ* (ад *Юзэф*), *Елисавета* (ад *Эльжбэта*) і інш.].

А вось своеасаблівыя фанетычныя і структурныя рысы ў рускіх афіцыйных запісах XIX стагоддзя цалкам зніклі з беларускага іменніка. Ва ўсіх прааналізаваных матэрыялах імёны жыхароў Беларусі зафіксаваны ў поўнай кананічнай форме і аформлены па правілам тагачаснай рускай арфаграфіі: *Ѳеодоръ, Прокофій, Ѳеодиль, Димитрій, Ѳилиппъ, Екатерина, Ефимія, Ѳекла, Софія*.

Беларускія антрапанімічныя найменні на старонках тагачасных беларуска-моўных выданняў (гл. спіс выкарыстаных крыніц Б.) у складзе неафіцыйнага антрапанімікону прадстаўлены ў асноўным асабовымі імёнамі. У беларускамоўных тэкстах XIX ст. фіксуецца як праваслаўныя, так і каталіцкія імёны (пры безумоўным прыярыцеце праваслаўных). Напрыклад, у «Слоўніку» І.Насовіча знаходзім: *Авгиння, Авдакимъ, Авласъ, Авхимъ, Васюта, Гардзѣй, Илья, Никипоръ, Панцѣлей, Сапронъ, Селивонъ, Хадора, Пёкла, Прузына і Агата, Базыль, Мацей, Юстына, Якубъ* і г. д. Цікава, што ў апавяданнях сялянскай тэматыкі В. Дуніна-Марцінкевіча адзначаецца абсалютная перавага праваслаўных імёнаў (*Naum, Cit, Chalimon, Sauka, Siamion, Kuźma, Hryhor, Chwiador, Danila, Zmiecier*), нават ксёндз у «Вечарніцах» завецца *Апанасам*

(*ksiądz starszy Apanas*). Каталіцкія ж імёны сустракаюцца толькі ў польскамоўнай частцы «Сялянкі» (*Filon, Karol*) і ў спісе *prenumeratorów* (падпісчыкаў), які прыкладаецца да «Пана Тадэвуша» (*Franciszek, Józef, Jakub, Bonawentura, Stanisław, Wojcech*).

Фактычна 100 % антрапанімічных ужыванняў у беларускамоўных выданнях XIX ст. – гэта ўсечаныя і ацэначныя формы, у афармленні якіх адлюстравана асаблівасці жывой беларускай мовы: *Sauka, Johasia, Urszula, Anania, Prachor, Kulina, Piatrok, Domka, Marchwa, Apanas, Jouha* і інш. Нярэдка адно імя падаецца ў некалькіх фанетыка-структурных варыянтах, напрыклад, у Насовіча: *Ганночка, Ганнулька, Ганнуля, Ганнуся, Ганнэчка* (ад *Ганна*); *Габрусь, Гаврыкь, Гаврюкь* (ад *Гаврыло*), у «Вечарніцах»: *Zmicier (Zmicior), Zmitrok*. Кананічных форм у неафіцыйным іменніку не адзначана, поўныя іменалагічныя формы таксама сустракаюцца выключна рэдка.

Такім чынам, нават калі ставіць знак роўнасці паміж паняццямі *імёны каталіцкага календара і польскія імёны*, а таксама *імёны праваслаўнага календара і рускія імёны*, то частковы польскі і рускі антрапанімічны ўплыў можна канстатаваць толькі ў складзе беларускага неафіцыйнага іменніка. Фанетыка-структурнае афармленне імёнаў у тэкстах на беларускай мове было спецыфічна беларускім. Апрацоўцы ў беларускамоўным кантэксце падлягалі і характэрныя польскія імёны, напрыклад, *Pan Jerzy* ў «Вечарніцах».

Прозвішчы ў выданнях на беларускай мове адзначаюцца значна радзей. Усе яны аформлены згодна з правіламі беларускага фанетычнага пісьма: *Hryniewski, Szyszkowski, Kaściszka, Ahincki, Rymsza, Hedrajć, Suraha, Harecki, Rażacki, Brachocki*. Паказальнымі бачацца адрозненні ў напісанні і скланенні прозвішчаў у беларускамоўных і польскамоўных частках некаторых прааналізаваных тэкстаў, напрыклад, у «Сялянцы» ў польскай частцы: *Ciż i Szczerecki, pisarowi Dobrowiczowi*, у беларускай частцы: *znajesz Szczereckaho, z panam Dabrowiczam*.

У цэлым афіцыйны беларускі антрапанімікон XIX ст. быў максімальна пазбаўлены польска-каталіцкіх элементаў. Неафіцыйны ж беларускі антрапанімікон, непасрэдна, без карэкціроўкі адлюстроўваючы жывую іменалагічную сітуацыю, напрамую звязаную з існуючым канфесійным падзелам беларускага насельніцтва, утрымліваў больш кампанентаў польска-каталіцкага паходжання. Падобна іменніку старажытнага перыяду, ён выглядае істотна апрацаваным у нацыянальных вуснамоўных традыцыях, у ім фіксуецца толькі спецыфічныя беларускія антрапонімныя формы, якія да гэтага доўгі час бытавалі выключна ў вуснай сферы.

ВЫВАДЫ. У XIX ст. афіцыйны анамастыкон беларусаў, прадстаўлены ў рускіх дакументальных запісах, і неафіцыйным анамастыкон, зафіксаваны на старонках беларускамоўных выданняў уяўлялі дзве самастойныя анамастычныя сферы. Пры неафіцыйных запісах беларускіх уласных імёнаў (як у мастацкіх тэкстах, так і ў лексікаграфічных крыніцах) заўважаюцца прынцыповыя

адрозненні ад афіцыйна-дакументальных запісаў у агульным складзе, спосабах пісьмовага афармлення і структуры онімаў.

Наяўнасць паралельных і па многіх параметрах супрацьстаўленых онімных сістэм з'яўляецца адлюстраваннем грамадскай і культурна-гістарычнай сітуацыі на тэрыторыі тагачаснай Беларусі. Так, рускамоўныя іменалагічныя формы падтрымліваліся дзяржаўнасцю рускай мовы на тэрыторыі Беларусі. Актывізацыя ж народных тапонімных і іменных форм у пісьмовай практыцы арганічна ўпісваецца ў працэс нацыянальнага адраджэння на жывой народнай аснове, які якраз і распачаўся ў XIX ст.

Анамастычны матэрыял XIX ст., адлюстраваны ў тагачасных неафіцыйных крыніцах, уяўляе вялікую каштоўнасць у ходзе сучаснай работы па рэканструкцыі і стандартызацыі беларускага нацыянальнага анамастыкона.

Спісы выкарыстаных крыніц

А.

Матэрыялы для географіі і статystики России, собранные офицерами Генеральнаго штаба. Виленская губернія. – Спб., 1861.

Матэрыялы для географіі і статystики России, собранные офицерами Генеральнаго штаба. Гродненская губернія. – Спб., 1863.

Матэрыялы по этнографіі Гродненской губерніи. Выпуск второй. – Вильна, 1912.

Опыт описанія Могилевской губерніи. Въ трехъ книгахъ. – Могилевъ на Днѣпрѣ. 1882-1884.

Б.

[Bahuszewicz F.] Dudka białaruskaja Macieja Buraczka. – Kraków, 1896.

Бясѣда старога вольніка зь новымі пра іхнае дзѣло. – Б.м., б.г. [1861].

[Dunin-Marcinkiewicz W.] Dudarz białoruski czyli wszystkiego potrosze. – Minsk, 1857.

[Dunin-Marcinkiewicz W.] Sielanka. Opera we dwóch aktach, napisana przez Wincentego Dunin Marcinkiewicza. – Wilno, 1846.

[Dunin-Marcinkiewicz W.] Wieczernice i oblākany. Poezye Wincentego Dunin Marcinkiewicza. – Mińsk, 1855.

[Mickiewicz A.] Pan Tadeusz. Dwanatcać szlacieckich bylic. Napisáu Adám Mickiėwicz. Piarawiarniui na białarúskuju hawórku Wincėnty Dúnin Marcinkiėwicz. – Wilno, 1859.

Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы, – Спб., 1870.

Літаратура

1. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск, 1966.
2. Капылоў, І.Л. Тапанімія беларускіх дзелаўых помнікаў XV-XVIII стст. / І.Л. Капылоў. Аўтарэф. канд. дыс. – Мінск, 2001.
3. Мезенко, А. Антропонимикон Витебска середины XVII в. как зона столкновения разных культурно-религиозных традиций / А.М. Мезенко // Studia sławistyczne 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. – Białystok, 1999.
4. Устинович, А.К. Антропонимия Гродненщины и Брестчины XIV-XVIII вв. / А.К. Устинович. Автореф. канд. дисс. – Минск, 1970.
5. Цітко, Л. Антрапанімія паўночнай Беласточчыны ў XVI стагоддзі / Л.Цітко // Беларуская мова і мовазнаўства. Да 75-годдзя акадэміка М.В.Бірылы. – Мінск, 2000.